

ХАРАКТЕРИСТИКА СИТУАЦІЙ ФРУСТРАЦІЇ В ДІЯЛЬНОСТІ РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Розвиток соціально адекватних форм поведінки в різноманітних ситуаціях життя та діяльності виступає важливою умовою становлення особистості розумово відсталої дитини в цілому (О.О.Бажукова, О.В.Гаврилов, В.К.Кузьміна, К.С.Лебединська, Д.М.Маллаєв, М.П.Матвєєва, П.О.Омарова, М.С.Певзнер, В.М.Синьов, О.Є.Фрейєров, О.П.Хохліна, Л.М.Шипіцина). Соціальна поведінка людини є ситуаційно специфічною. Вона може залишатися сталою в межах певного типу ситуацій і змінюватися в залежності від їх контексту (Г.О.Балл, Л.Ф.Бурлачук, В.М.Воронін, В.М.Князєв, С.В.Ковальов, Я.О.Пономарьов, В.Роменець, К.О.Славська, Т.Шибутані, А.В.Філіппов, А.Ф.Єсаулов, Н.В.Чепелєва). В рамках теоретико-методологічного положення про системну детермінацію поведінки (О.Г.Асмолов, Б.Ф.Ломов) зовнішні ситуації аналізуються як причини поведінкових актів людини.

В ситуаціях фрустрації блокування процесу реалізації суб'єктивно значущої для індивіда мети діяльності може спровокувати активізацію деструктивних емоційно-поведінкових реакцій. Тому дослідження особливостей поведінки в ситуаціях фрустрації у розумово відсталих молодших школярів вимагає з'ясування характеру ситуацій, які можуть виступати потенційними чинниками виникнення деструктивної поведінки.

Мета статті – виявити характер ситуацій фрустрації в діяльності розумово відсталих дітей молодшого шкільного віку.

Аналізу підлягали результати стандартизованої бесіди з учнями допоміжних і масових шкіл. Досліджувані відповідали на запитання експериментатора: *«Які складні ситуації трапляються у тебе на уроках (на перерві, вдома)?»*. Характер отриманих відповідей надавав картину

суб'єктивного сприймання найбільш впливових ситуацій фрустрації в діяльності дітей експериментальної та контрольної груп. Результати бесіди співставлялися з результатами анкетування вчителів допоміжних та масових шкіл, що дозволило підвищити об'єктивність отриманих результатів.

Основними видами, в яких за суб'єктивною оцінкою розумово відсталих дітей виникають складні ситуації, були названі навчальна, ігрова, спілкування з однолітками, сімейні стосунки, соціально-побутова діяльність (рис.1).

**Частота ситуацій фрустрації в діяльності
розумово відсталих дітей молодшого шкільного віку**

Сфера діяльності	Частота ситуацій фрустрації (% від усієї кількості ситуацій)	
	Діти з РВ	Діти з НР
Навчальна діяльність	47,9	45,7
Спілкування з однолітками	19,7	28,2
Ігрова діяльність, дозвілля	18,9	4,3
В інших видах діяльності	13,5	21,8

У 47,9% випадках розумово відсталі діти називають ситуації фрустрації, що трапляються з ними в школі, а саме в процесі навчальної діяльності. Ситуаціями фрустрації розумово відсталі молодші школярі називали труднощі організації процесу самостійного письма (16,6% від загальної кількості відповідей) - «коли трудно писати»; труднощі в виконанні арифметичних дій, неуспіх в розв'язанні арифметичних задач (9,2%) - «важко рахувати», «задачі не можу розв'язати»; неможливість зосередитись під час уроку (1,8%); труднощі на уроках малювання (7,4%), читання (5,5%), фізкультури (3,6%), складні ситуації в процесі виконання домашніх завдань (3,6%).

Аналіз змістовної сторони відповідей досліджуваних експериментальної групи доводить, що ситуації фрустрації в процесі навчальної діяльності розумово відсталих учнів в більшості випадків пов'язані з процесуальною стороною навчальної діяльності. Неможливість успішно виконувати задане учителем на уроці пов'язано з характерними особливостями пізнавальної,

особистісної сфер розумово відсталих дітей. До таких особливостей відносяться: недостатня сформованість мотивації навчальної діяльності в цілому, виснажуваність пізнавальних процесів, порушення працездатності, переважання гальмівних процесів, порушення мисленнєвих операцій, затримка моторного та мовленнєвого розвитку, які негативно впливають на процес оволодіння необхідними навчальними уміннями (В.І.Бондар, В.І.Лубовський, І.І.Мамайчук, С.Я.Рубінштейн, В.М.Синьов, Л.М. Шипицина).

В молодших школярів, що нормально розвиваються, навчальна діяльність підкріплюється відповідними мотивами навчання, в процесі навчальної діяльності у дітей формуються ділові, особистісні якості дитини, від яких залежить розвиток мотивації досягнення успіху (Р.С.Немов). Результати індивідуальної бесіди з молодшими школярами, учнями масових шкіл, доводять, що з ситуаціями фрустрації в більшості випадків учні зіштовхуються в процесі навчальної діяльності у 45,7% випадків. Діти вказують на труднощі у розумінні нового матеріалу, труднощі під час виконання практичних завдань на предметних уроках, неуспіх в процесі підготовки домашніх завдань, отримання поганої оцінки. Ситуації фрустрації діти пов'язують із труднощами при розв'язанні прикладів, арифметичних задач, в процесі запам'ятовування та практичного використання великої кількості іноземних слів.

19,7% відповідей розумово відсталих молодших школярів свідчать про наявність ситуацій фрустрації в процесі їх міжособистісного спілкування з однолітками та вчителями. У 14% відповідей неприємними розумово відсталі діти називають ситуації конфлікту з однолітками, старшокласниками або інші порушення взаємовідносин під час занять, у внеурочний час - *«моя подруга б'є мене», «на перерві не товаришують зі мною», «коли Діма ображає мене на уроці»*. Важливість для розумово відсталих молодших школярів неуспіху в процесі спілкування пояснюється тим, що найчастіше процес взаємодії з іншими дітьми розумово відсталими молодшими школярами реалізується опосередковано через ігрову діяльність (О.В.Зворигіна). Під час гри вскриваються психічні особливості розумово відсталих дітей, такі як невміння

відповідати правилам гри, порушення норм спілкування, недостатність розвитку пізнавальних, фізичних функцій дітей (діти з вираженою дебільністю, діти з неврологічними порушеннями), що запобігає успішній реалізації умов гри (Т.А.Процко, О.Т.Кітіна, Д.М.Маллаєв) [4]. Виникненню непорозумінь між дітьми також сприяє недостатність сформованості навичок міжособистісного спілкування, неможливість розв'язати конфлікт в соціально сприятливій формі, підвищена збудливість, агресивність розумово відсталих дітей, недостатній розвиток навичок самоконтролю [4]. У 5,6% відповідей РВ дітей вказується на ситуації порушення взаєморозуміння між учнем та вчителем - *«коли учитель ставить у кут», «якщо я вчинила погано і вчитель лає мене», «учитель лає мене, якщо я зроблю помилку»*. Важливість для молодших школярів успішності спілкування з вчителем пояснюється саме вагомою роллю вчителя спеціальної школи в організації процесу навчання, виховання та розвитку розумово відсталих дітей. Це обумовлено і психологічними особливостями розумово відсталих дітей, і постійністю їх перебування у навчальному закладі, і неблагополучністю їхніх сімей (Н.М.Буфетов, А.М.Висоцька, С.П.Миронова, І.І.Мамайчук, Б.І.Пінський, В.М.Синьов) [3,5,6].

28,2% відповідей учнів, що нормально розвиваються, свідчать про наявність ситуацій фрустрації в процесі спілкування. В молодшому шкільному віці мотивація спілкування з однолітками є провідною і базується на потребі в емоційній підтримці (Є.П.Ільїн, М.І.Лісіна). Це ствердження пояснює зміст ситуації фрустрації в процесі спілкування, які в нашому дослідженні називалися учнями масових шкіл: ситуації переживання низького статусу в колі однокласників, ситуації відмови інших дітей товаришувати з ними, конфлікти з однолітками, старшокласниками під час перебування у школі та поза нею. Крім того, ситуації фрустрації в сфері міжособистісного спілкування частіше називалися учнями з контрольної групи 10-11 років, що вказує на зростання важливості сфери спілкування з групою однолітків з віком, відповідно, підвищення суб'єктивного переживання неспіху в цій сфері із наближенням віку дітей до підліткового.

Дослідження підтвердило, що для розумово відсталих молодших школярів важливим залишається процес реалізації ігрової мотивації в процесі індивідуальних або спільних ігор. Про наявність в процесі гри ситуацій фрустрації свідчать 18,9% відповідей розумово відсталих учнів - «конструктор брати не можна», «не виходить будувати дім», «не виходить грати в комп'ютерну гру». Ситуацій фрустрації в сфері ігрової діяльності розумово відсталих дітей пов'язані з неможливістю в повній мірі реалізувати ігровий інтерес, який у розумово відсталих молодших школярів ще залишається провідним (Л.С.Виготський, О.А.Катаєва, О.А.Стребелева). Причинами цього виступають як внутрішні фактори (особливості пізнавальної діяльності розумово відсталих дітей) так і зовнішні бар'єри (заборона грати). Бесіда з учнями масових шкіл довела, що діти з нормальним розвитком не відносять до категорії значущих труднощі організації процесу ігри (лише 4,3% відповідей).

Рідко розумово відсталими дітьми називаються ситуації фрустрації в сфері сімейних взаємовідношень (13,5% відповідей), порівняно із дітьми, що нормально розвиваються, якими ситуації фрустрації в сфері сімейних стосунків називаються частіше (19,6%). Найбільш типовими ситуаціями фрустраціями в сімейних стосунках діти експериментальної та контрольних груп називають непорозуміння з боку батьків, конфлікти з братами та сестрами, розлучення батьків, несприятлива атмосфера в сім'ї. До ситуацій фрустрації у сфері сімейних стосунків розумово відсталі діти відносять також труднощі виконання побутових обов'язків, таких як прибирання постілі, складання власних речей, миття посуду, прибирання в кімнаті. Розумово відсталі молодші школярі мають різний рівень розвитку навичок самообслуговування і в процесі їх виконання можуть зазнавати певні труднощі. Цей факт обумовлен своєрідністю інтелектуального, фізичного розвитку дітей даної категорії, зниженням рівня вимог до формування у них трудових навичок в процесі сімейного виховання, що запобігає ефективному засвоєнню практичної діяльності. Діти з нормальним розвитком до ситуацій фрустрацій також відносять проблемний стан здоров'я, порушення соматичного статусу (2,2 % відповідей).

Особливості психіки розумово відсталих дітей, такі як порушення аналітико-синтетичної діяльності, недостатній розвиток рефлексії, нездатність в повній мірі вербалізувати свої думки, могли впливати на характер їх відповідей в процесі проведення індивідуальної бесіди. Тому, з метою підвищення точності отриманих результатів, було проведено анкетування вчителів допоміжних і масових шкіл (рис.2).

**Характер ситуацій фрустрації в діяльності розумово відсталих дітей
за результатами анкетування вчителів**

Сфера діяльності	Відповіді РВ дітей, %	Відповіді НР дітей, %
Навчальна діяльність	43,7	44,8
Спілкування з онолітками	28,1	41,3
Ігрова діяльність	15,6	3,4
Інші види діяльності	12,5	10,5

Частіше РВ молодші школярі зіштовхуються з ситуаціями фрустрації в процесі навчальної діяльності (43,7% відповідей). На думку вчителів, навчальна діяльність є достатньо складною для розумово відсталих дітей. Особливості пізнавальної діяльності розумово відсталих дітей, зниження уваги та працездатності не дозволяють їм ефективно навчатися, швидко та з легкістю оволодівати окремими навчальними операціями та діями, концентруватися під час занять, запам'ятовувати навчальний матеріал. Крім того навчальна діяльність як провідна для молодших школярів, що нормально розвиваються, у розумово відсталих учнів молодших класів не стимулюється з боку важливих мотивів – учбового, мотиву успіху та позитивної оцінки.

Учителі масових шкіл також вказують на наявність труднощів у молодших школярів з типовим розвитком в процесі навчальної діяльності – 44,8% відповідей. Домінуючими, на думку вчителів, виступають ситуації інтелектуального утруднення (16,5% відповідей), ситуації перевірки знань (15,6%) та отримання поганої оцінки (12,7%).

Розумово відсталі школярі на другому місці (28,1%) зіштовхуються з ситуаціями фрустрації під час спілкування з однолітками. До ситуацій фрустрації в сфері спілкування вчителі допоміжних шкіл відносять конфлікти між учнями, ситуації емоційного відторгнення дитини однолітками, ситуації переживання дитиною низького статусу в колективі. Труднощі у взаємовідносинах з однолітками у молодших школярів, що нормально розвиваються, виникають, за свідченням вчителів, у 41,3% випадків. Кількість фрустраційних ситуацій в сфері спілкування з однолітками зростає з віком дітей, наближенням його до підліткового.

В процесі ігрової діяльності розумово відсталих дітей ситуації фрустрації зазначаються у 15,6% випадків: це неможливість дитини продовжувати гру за причини заборони грати з боку дорослого, втручання в процес гри інших дітей, віднімання ігрового матеріалу у дитини; неуспішність в грі, яка обумовлена інтелектуальною чи фізичною недостатністю дитини. Ситуації фрустрації в сфері ігрової діяльності були зазначені вчителями допоміжних шкіл лише у 3,4% випадків.

Характерними ситуаціями утруднення вчителі допоміжних шкіл також вважають непорозуміння з боку батьків, ситуації конфлікту в родині учня, тривала розлука учня з якимось членом сім'ї, хвороба дитини (12,5%). Вчителі масових шкіл рідше зазначали ситуацій фрустрації в сфері сімейних стосунків учнів на відміну від вчителів допоміжних шкіл. Вчителі допоміжних шкіл частіше контактують з батьками розумово відсталих дітей, відповідно більше інформовані про характер їх сімейних взаємостосунків, рівень загальної культури сім'ї (7,3%). Результати анкетування свідчать, що ситуації погіршення стану здоров'я, хвороба сприймаються учнями масових шкіл як фрустраційні (3,2%).

Узагальнення отриманих результатів дозволяє зробити висновки про характер ситуацій фрустрації в діяльності розумово відсталих молодших школярів. Основними видами діяльності, в яких учні допоміжної школи

зіштовхуються з труднощами, виявлені навчальна, ігрова, спілкування з однолітками, спілкування в сім'ї, соціально-побутова діяльність.

Найчастіше з ситуаціями фрустрації розумово відсталі діти зіштовхуються під час навчальної діяльності і пов'язані з її процесуальною стороною. Це труднощі організації процесу самостійного письма і малювання, неуспіх у розв'язанні арифметичних задач, складні ситуації при виконанні практичних завдань уроку, в процесі підготовки домашніх завдань. Зазначені труднощі пов'язані зі специфікою інтелектуального та фізичного розвитку розумово відсталих дітей, такими як недостатня сформованість мотивації навчальної діяльності в цілому, виснажуваність пізнавальних процесів, порушення працездатності, переважання гальмівних процесів, порушення мисленневих операцій, затримка моторного та мовленнєвого розвитку. Порушення навичок міжособистісного спілкування, підвищена збудливість, недостатній розвиток навичок самоконтролю, агресивність розумово відсталих дітей обумовлюють виникнення ситуацій фрустрації в сфері спілкування з однолітками та дорослими. Рішеде за все з ситуаціями фрустрації розумово відсталі діти зіштовхуються при перебуванні в колі сім'ї, під час виконання соціально-побутових обов'язків.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Подальшого вивчення потребує питання розробки програми корекції особливостей поведінки в ситуаціях фрустрації розумово відсталих дітей молодшого шкільного віку.

Література

1.Бурлачук Л.Ф., Михайлова Н.Б. К психологической теории ситуации / Психологический журнал, 2002, Т.23, №1, с.5-17. **2.Кулагина И.Ю., Колюцкий В.Н.** Возрастная психология: полный жизненный цикл развития человека. Учебное пособие для студентов высших уч. заведений. – М.: ТЦ Сфера, 2004.- 464с. **3.Кузьміна В.В.** Діти з розладами поведінки. – К., Радянська школа, 1981. – 81с. **4.Маллаев Д.М., Омарова П.О., Бажукова О.А.** Психология общения и поведения умственно отсталого школьника. – СПб.: Речь, 2009, 160с. **5.Рубинштейн С.Я.** Психология умственно отсталого школьника. Уч. пособие для студентов педагогических институтов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М., Просвещение, 1986. – 192с. **6.Синьов В.М.** Психолого-педагогічні проблеми дефектології та пенітенціарії. – К.: «МП Леся», 2010.-779с.